

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΜΠΑΤΖΑΚΗ

ΣΤΩΙΚΕΣ ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ
ΣΤΟ *DE CIVITATE DEI* ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ*

Στο πλαίσιο ενός Συνεδρίου αφιερωμένου στη βυζαντινή φιλοσοφία η επιλογή ενασχόλησης με μια πλευρά της σκέψης ενός εκπροσώπου της λατινόγλωσσης πρώιμης χριστιανικής σκέψης ίσως φαίνεται εκτός άμεσου αντικειμένου. Έστω όμως και κατ' εφαπτομένη το μέγεθος της ίδιας της πληθωρικής φιλοσοφικής και θεολογικής προσωπικότητας του Αυγουστίνου δικαιολογεί το ενδιαφέρον για το έργο του, το οποίο κατά γενική ομολογία αποτελεί ένα από τα σημεία στροφής από την ενιαία, έστω και διαφοροποιημένη γλωσσικά, θεολογία του 4ου μ.Χ. προς τις δύο θεολογικο-φιλοσοφικές παραδόσεις των Μέσων χρόνων, ενώ το αξιόλογο κλασικό φιλοσοφικό υπόβαθρό του ήταν η αιχμή του δόρατος που του επέτρεψε να συγκεράσει επιτυχώς τις εθνικές φιλοσοφικές αντιλήψεις, ώστε σε σύζευξη με τη χριστιανική διδασκαλία ν' αντιμετωπίσει τις σημαντικές αιρέσεις των Μανιχαϊστών, των Δονατιστών και των Πελαγιανών, παρά την αρχική σύμπλευσή του με την πρώτη. Κατά την M. Colish, ο Αυγουστίνος «αποτελεί την πιο σημαντική μορφή στην ιστορία της στωικής παράδοσης στη Δύση μεταξύ 3ου και 6ου αι. μ. Χ. Μεταξύ των Λατίνων προγενεστέρων, σύγχρονων και μεταγενεστέρων ο Αυγουστίνος είναι απaráμιλλος ως προς την έκταση των στωικών δογμάτων, με τα οποία ήταν εξοικειωμένος, αλλά και ως προς την πολυμορφία των εφαρμογών αυτών των θέσεων»¹.

Πρωτοπόρος στη σύγχρονη μελέτη της σχέσης Στωικισμού και Αυγουστίνου υπήρξε χωρίς αμφιβολία ο G. Verbeke, ο οποίος σε ένα άρθρο του σχολιάζει ορισμένα στωικίζοντα χωρία του Αυγουστίνου, ηθικού ως

---

* Η εργασία αυτή ανακοινώθηκε στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα *Βυζαντινό Δίκαιο και Φιλοσοφία* που διοργανώθηκε από το Ελεύθερο Ανοικτό Ολυμπιακό Πανεπιστήμιο στην Αρχαία Ολυμπία 6-8 Οκτωβρίου 2000.

1. M. Colish: *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, v. II: *Stoicism in Christian Latin Thought through the Sixth Century*, Leiden, 1985, σ. 142.

επί το πολύ χαρακτήρα¹. Ο ίδιος σε άλλο του έργο έχει καταδείξει τα σημεία σύγκλισης της οντολογίας του Αυγουστίνου με αυτήν των Στωικών ως προς την έννοια του πνεύματος². Ο Ch. Baguette στη διδακτορική του διατριβή ασχολείται με τη στωική επιρροή στους τομείς της λογικής και της ηθικής, ιδίως στα πρώιμα έργα του Αυγουστίνου³. Σημαντική ωστόσο ως προς το συνοπτικό της χαρακτήρα είναι η μελέτη της M. Colish, η οποία εξετάζει εξελικτικά την παρουσία και τη χρήση του Στωικισμού στο έργο του Αυγουστίνου⁴. Στο έργο αυτό η συγγραφέας διακρίνει τη στωική παρουσία σε α) ασυνεπή, με έμφαση σε επιλεγμένες έννοιες, όπως π.χ. της θεοδικίας, του φυσικού νόμου και των εννοιών του σοφού και του φαύλου, β) συνεπή, με συστηματική αναφορά σε ορισμένα επιστημολογικά, ρητορικά, φυσικά και ηθικά θέματα και γ) εξελικτική, δηλ. την παρακολούθηση της εξέλιξης στη σκέψη του Αυγουστίνου σε σχέση με ορισμένα θεμελιώδη θέματα, όπως είναι οι έννοιες του *summum bonum*, της αρετής και του σοφού, της απάθειας και της ευπάθειας, της ελεύθερης βούλησης και της Πρόνοιας⁵. Δεδομένου ότι η εξονυχιστική μελέτη όλων αυτών των στοιχείων αποτελεί θέμα εξειδικευμένων επιστημονικών εργασιών, στην παρούσα ανακοίνωση μετά την σύντομη παράθεση στοιχείων βιογραφικού χαρακτήρα η προσοχή επικεντρώνεται στην ανάλυση στωικών απηχήσεων στο *De civitate dei* στην ασυνεπή διάσταση του θέματος, δηλ. στην συμπωματική και χρηστική παρουσία στωικών θέσεων σε θέματα οντολογίας, θεολογίας και ηθικής εντός του γενικότερου πλαισίου του έργου αυτού. Πιο συγκεκριμένα επισημαίνονται στωικές καταβολές θέσεων του Αυγουστίνου που αφορούν στην τριμερή διαίρεση της φιλοσοφίας, την κριτική αξιολόγηση της αλληγορικής ερμηνείας των μυθολογημάτων της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής θρησκείας, καθώς και την κριτική αξιοποίηση με απολογητικό μετασχηματισμό βασικών εννοιών της στωικής φιλοσοφίας, όπως των εννοιών του λόγου, του τεχνικού πυρός, του πνεύματος, των σπερματικών λόγων, της πρόνοιας, της θεοδικίας.

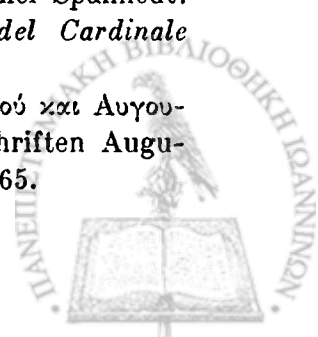
Ο Αυρήλιος Αυγουστίνος (354-430 μ.Χ.) έζησε σε μια εποχή καταγιστικών αλλαγών, πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα. Γεννημένος

1. "Augustin et le Stoïcisme", *Recherches augustiniennes*, 1 (1958), σσ. 67-89.

2. G. Verbeke: *L'Évolution de la doctrine du pneuma du Stoïcisme à Saint Augustin*, Bibliothèque de l'Institut Supérieur de Philosophie Université de Louvain, Paris, 1945.

3. Ch. Baguette: *Le Stoïcisme dans la formation de Saint Augustin*, Diss. Louvain, 1968-πρβ. M. Colish: όπ. παρ. σσ. 144-5. Βλ. επίσης Michel Spanneut: «Le Stoïcisme et saint Augustine, *Forma Futuri: Studi in onore del Cardinale Michele Pellegrino*, Torino, Bottega d'Erasmus, 1975, σσ. 896-914.

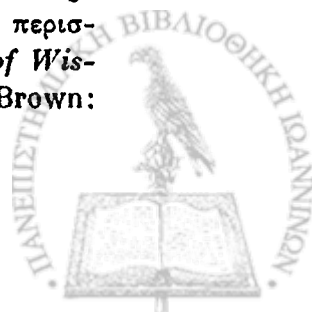
4. Στ. ίδ. σσ. 142-238. Για άλλες θεωρήσεις της σχέσης Στωικισμού και Αυγουστίνου βλ. M. Sicherl: "Platonismus und Stoizismus in den Frühschriften Augustins", *Acta Philologica Aenipondana*, 2ed. R. Muth, 1967, σσ. 63-65.

στη Ρωμαϊκή-αποικία της Θαγάστης στη Νουμιδία έλαβε τη λατινική κλασική παιδεία της εποχής του- μέσω των *artes liberales*-, στην οποία δέσποζαν Λατίνοι συγγραφείς, ιδιαίτερα ο Κικέρων και ο Βιργίλιος, αλλά και ο Σενέκας, ο Βάρρων κ.α. Στην επαρχιακή καταγωγή του ίσως οφείλεται και το γεγονός ότι ο Αυγουστίνος δεν έμαθε αρκετά καλά την ελληνική γλώσσα (την αδυναμία και απροθυμία του να εκμάθει αυτήν τη γλώσσα ομολογεί στις *Confessiones*)¹. Στον Χριστιανισμό μύηθηκε από τη μητέρα του, αλλά επισήμως βαπτίσθηκε πολύ αργότερα. Μετά από μικρή περίοδο παραμονής στη Ρώμη, ο Αυγουστίνος edίδαξε ρητορική στο Μιλάνο, όπου επί εννέα χρόνια ανήκε στην αίρεση του γνωστικού Μανιχαϊσμού, τον οποίο καταπολέμησε σφοδρότατα αργότερα. Απογοητευμένος από τον επιστημονισμό των Μανιχαίων κατέφυγε αρχικά στον Σκεπτικισμό των Ακαδημαϊκών επηρεασμένος από τον Κικέρωνα, οπότε προφανώς ήλθε σε στενότερη επαφή με τις στωϊκές αντιλήψεις. Ωστόσο λόγω της περιρρέουσας στο Μιλάνο (Μεδιόλανα) ατμόσφαιρας του Νεοπλατωνισμού, την οποία εξέφραζε ο Επίσκοπος Αμβρόσιος, ο Αυγουστίνος δέχτηκε την αποφασιστική για την εξέλιξη της σκέψης του επίδραση του Νεοπλατωνισμού, ιδιαίτερα του Πλωτίνου, του Πορφύριου και του Μάριου Βικτωρίνου, ενώ ταυτόχρονα προσχώρησε στην χριστιανική πίστη (387 μ.Χ.). Παρά την βαθύτερη επιθυμία του ν' αφιερωθεί στον θεωρητικό βίο, χειροτονήθηκε επίσκοπος της *Hippo Regius* στην Αφρική, όπου και διακόνευσε τον υπόλοιπο βίο του συνδυάζοντας επιτυχώς τον θεωρητικό και πρακτικό βίο, συγγράφοντας σπουδαία θεολογικά έργα, αντιμετωπίζοντας τους αιρετικούς, ασκώντας ποιμαντικό έργο, αλλά και αναλαμβάνοντας πολιτικά καθήκοντα². Η προσφυγή του στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, πέρα από τα προσωπικά του ενδιαφέροντα, ήταν αναγκαία συνέπεια του γεγονότος ότι οι αιρέσεις που όφειλε ν' αντικρούσει είχαν σημαντικό φιλοσοφικό υπόβαθρο, εκτός βέβαια των κοινωνικών τους προεκτάσεων. Με την πεποίθηση ότι *similia similibus curantur* ο Αυγουστίνος είχε προσφύγει στον Στωικισμό και τον Νεοπλατωνισμό για την αντιμετώπιση προβλημάτων ποιμαντικής, εξηγητικής, δογματικής και ηθικής φύσης. Θα πρέπει να επισημανθεί ωστόσο ότι η όποια χρήση στωϊκών θέσεων, ιδίως στα ώριμα έρ-

1. *Confessionum* 1,8 (Loeb). Τα κείμενα από το *De civitate dei contra paganos* προέρχονται από την έκδοση της *Loeb Classical Library*, ed. by T.E. Page et. al., London mcmlvii-mcmlxxii, 7 vls.

2. Βλ. F.J. Karsten: *A History of Ancient Philosophy from the Beginnings to Augustine*, transl. by H. Rosenmeier, London, 1998, σσ. 588-596. Για περισσότερες βιογραφικές πληροφορίες βλ. J. Vernon Bourke: *Augustine's Quest of Wisdom. Life and Philosophy of the Bishop of Hippo*, Milwaukee, 1945, Peter Brown: *Augustine of Hippo*, Berkeley, 1967.

γα του, υποβάλλεται τελικά στην βάσανο των νεοπλατωνικών και χριστιανικών θέσεων.

Ως προς τις πηγές του Αυγουστίνου, παρά την άποψη της Colish ότι έκανε χρήση και ελληνικών πηγών, η στωική ονοματοθεσία, τουλάχιστον στο *De civitate dei*, κατά κύριο λόγο περιορίζεται σε Λατίνους συγγραφείς και ιστορικές προσωπικότητες, Στωικούς, Στωικίζοντες ή γνώστες απλά της στωικής σκέψης, όπως ο Κικέρων, ο Σενέκας, ο ποιητής Πέρσιος, ο Κάτων, ο Κιγκινάτος, αλλά και ο Βάρρων, ο Οράτιος, ο Λίβιος, ο Λουκανός και ο Απουλήιος¹. Η προσωπική εκτίμηση του Αυγουστίνου για τις αρχαίες φιλοσοφικές αυθεντίες, στις οποίες καταφεύγει, διαφαίνεται στον χαρακτηρισμό τους ως "*qui apud illos (sc. gentiles) excellentissima gloria clari sunt and nobiscum multa sentiunt*"².

Η "Πολιτεία του Θεού" ως τίτλος είναι προφανές ότι φέρει τη σφραγίδα των αντίστοιχων αρχαίων ελληνικών ουτοπικών σχεδιασμάτων, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και η χαμένη «Πολιτεία» του θεμελιωτή της Στοάς Ζήνωνα του Κιτιέα, ενώ ο ακριβής λατινικός του τίτλος *De civitate dei contra paganos* αποκαλύπτει τον απολογητικό χαρακτήρα του έργου, το οποίο περιέχει πληθώρα οντολογικών, θεολογικών, ηθικών, ψυχολογικών και πολιτικών διερευνήσεων, κατά τις οποίες τα φιλοσοφικά

1. Ως προς τον Απουλήιο ας σημειωθεί ότι ο Αυγουστίνος αναφέρει το έργο του *De mundo*, που θεωρείται ως παράφραση του ψευδοαριστοτελικού *Περί κόσμου*, το οποίο έχει συνδεθεί με τον Μέσο Στωικό Ποσειδώνιο - *De civitate dei* 4,2 βλ. W. Theiler: *Poseidonios: Die Fragmente*, Berlin-N. York, 1982, Frs 336-340a, 341a-343- Ε. Καραμπατζάκη-Περδίκη: *Ο Ποσειδώνιος και η αρχαία Στοά: Συμβολή στη μελέτη της Στωικής φιλοσοφίας*, Ιωάννινα 1998, σσ. 146-150. Ωστόσο αναφορά σε αρχαίους Στωικούς, ιδίως στο *De civitate dei*, είναι γενική, εφόσον κάνει λόγο για *Stoicos*. (Στα αποσπάσματα των αρχαίων Στωικών του Arnim έχουν καταχωρηθεί τα εξής χωρία από το *De civitate dei*, 5,8-SVF II 932, 5,10-SVF II 995, 5,20-SVF I 553, 8,5-SVF II 423, 8,7-SVF II 106, καθώς επίσης και τα *Contra Acad.* II 11-SVF I 54, III 7,16-SVF I 186, III 9,18-SVF I 59, III 17,38-SVF I 146, 157, *Soliloq.* I, 5-SVF III 552, *De vita beata* 25-SVF III 572, *De trinitate* XIII 5,8-SVF I 187). Υπάρχει ωστόσο ονομαστική αναφορά στους Ζήνωνα και Χρύσιππο και στον Επίκτητο σχετικά με τη στάση του σοφού στις προσπίπτουσες εντυπώσεις, το οποίο δεν έχει συμπεριληφθεί στα αποσπ. του Arnim (*De civitate dei* 9,4), στον Μέσο Στωικό Ποσειδώνιο μέσω του Κικέρωνα ως προς την ισχύ ή μή της αστρολογίας στ. ιδ. 5,2 -Theiler Fr. 384. Στο 10,11 αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα στον Στωικό Χαιρέμωνα, Αιγύπτιο ιερέα, ο οποίος είχε συγγράψει έργα περί κομητών και του Αιγυπτιακού ιερατείου (βλ. σχ. σελ. 302 του τρίτου τόμου της σειράς Loeb). Για τη χρήση λατινικών πηγών από τον Αυγουστίνο βλ. Pierre Courcelle: *Late Latin Writers and their Greek Sources*, transl. by H.E. Wedeck, Cambridge, Mass. 1969, H. Hagendahl: *Augustine and the Latin Classics*, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* 20, 1-2, 1967.

2. *De civitate dei* I, 36.

και βιβλικά ή χριστιανικά επιχειρήματα εναλλάσσονται βέβαια προς ενίσχυση των τελευταίων.

Η στωϊκή παρουσία σε ρητορικό, αν όχι και οντολογικό, επίπεδο εντοπίζεται στις *Confessiones* σε μια θεολογική οικειοποίηση της γνωστής επίκλησης του Μ. Αυρήλιου: «ὡ φύσις, πάντα ἀπὸ Σοῦ, διὰ Σοῦ, πρὸς Σέ», η οποία έχει μετατραπεί σε λατρευτική προσφώνηση του θεού: “*ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia*”¹, ενώ στον παρατιθέμενο από τον Αυγουστίνου ορισμό του υλικού σύμπαντος ως “*caelum et terra et omnia in eis sint*”² αξιοποιείται προφανώς και ο κατά Χρύσιππο και Ποσειδώνιο ορισμός του κόσμου ως συστήματος «ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ τῶν ἐν τούτοις φύσεων ἢ τὸ ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων σύστημα καὶ ἐκ τῶν ἕνεκα τούτων γεγονότων»³.

Ὡς προς την τριμερή διαίρεση της φιλοσοφίας, την οποία υπεστήριξαν σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο οι Στωϊκοί, ο Αυγουστίνος την αποδέχεται, ανάγοντας ωστόσο τη θεμελίωσή της στον Πλάτωνα, ο οποίος “*philosophiam perfecisse laudatur, quam in tres partes distribuit: unam moralem, quae maxime in actione versatur, alteram naturalem, quae contemplationi deputata est: tertiam rationalem, qua verum determinatur a falso*”⁴. Είναι πραγματικά περίεργη η απουσία μνείας των Στωϊκών στο θέμα αυτό, απόρροια ίσως του Νεοπλατωνισμού του Αυγουστίνου, εφόσον οι Νεοπλατωνικοί απηχούν στο σημείο αυτό και αντιλήψεις της Στοάς και όχι μόνο του Πλάτωνα, ο οποίος από άλλους θεωρείται ως ο ‘δυνάμει’ εισηγητής αυτής της διαίρεσης⁵. Ὡστόσο ο Αυγουστίνος είναι σαφής ως προς την προτίμηση του Πλάτωνα και των Πλατωνιστών, εφόσον “*quorum opinioni omnium philosophorum postponenda sint dogmata*”⁶.

1. *Confessionum* I, 2. (βλ. Μάρκου Αυρηλίου, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, (*The Meditations of the Emperor Marcus Antoninus*) ed. with Transl. and Comm. by A.S.L. Farquharson, v. I, II, Oxford, 1968 (1949), 4, 23).

2. *De civitate dei* 10,12.

3. SVF II 527. Ο ίδιος ορισμός είχε προβληθεί και από τον Μέσο Στωϊκό Ποσειδώνιο κατά τον Διογένη Λαέρτιο 7, 138 - Edelstein - Kidd, *Posidonius, The Fragments*, Cambridge, 1988, v. I, Fr. 14, βλ. και *Aratea* 12 14-20- W. Theiler, *Posidonios, Die Fragmente*, Fr. 271c και Κλεομήδη: *Περὶ τῆς κυκλικῆς θεωρίας τῶν μετεώρων* 2, 7,4,4- Th. Fr. 276.

4. *De civitate dei* 8,4.

5. Κικέρωνος, *Academica* I, 19, Διογένη Λαέρτιου, 8,6, *De civitate dei* 8,5. Για μια γενική αυτή τη φορά αναφορά στο ζήτημα της τρισχιδούς διαίρεσης της φιλοσοφίας με τη σαφή δήλωση ότι δεν πρέπει να παραλληλίζεται προς την Αγία Τριάδα στ. ίδ. 11,25. Για το πρόβλημα της τριμερούς κατά Στωϊκούς διαίρεσης της φιλοσοφίας βλ. Ε. Καραμπατζάκη: ὅπ. παρ. σσ. 43-45.

6. *De civitate dei* 8,5. Για παρόμοια εκτίμηση του Αυγουστίνου βλ. *De vera religione* 4,7, πρβ. Minucius Felix, *Octavius* 19,14,15 και σχόλια στο 8 βιβλίο του *De civitate dei*, Loeb. τ. III, σελ. 22.

Ως συνέπεια του απολογητικού του χαρακτήρα ένα μεγάλο μέρος του *De civitate dei* αφιερώνεται στην προσπάθεια του Αυγουστίνου να καταδείξει την μεταφυσική και ηθική υπεροχή της χριστιανικής θρησκείας έναντι της ειδωλολατρικής. Εκεί κυρίως ασχολείται με ένα θέμα, στο οποίο οι Στωικοί είχαν διακριθεί, δηλ. την αλληγορική - ετυμολογική ερμηνεία της εθνικής θρησκείας. Η στωική προσέγγιση είχε ασκήσει σημαντική επίδραση στην ανάλογη ερμηνεία Λατίνων συγγραφέων, στους οποίους αναφέρεται συστηματικά ο Αυγουστίνος με κυριότερο, κατά τον ίδιο, εκφραστή τον Βάρρωνα, αλλά και τον Απουλήιο. Λόγω προφανώς της αδυναμίας του να χειριστεί την ελληνική γλώσσα αγνοεί στο έργο αυτό τόσο τον Κορνούτο, όσο και τον ομηρικό σχολιαστή Ηράκλειτο, ενώ γνωρίζει και αναφέρει τον Ευήμερο, ο οποίος είχε τονίσει τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα των αρχαίων Ελληνικών μύθων, ως εκφράσεων ανθρωπίνων καταστάσεων, κοινωνικού και ψυχολογικού χαρακτήρα. Ωστόσο είναι γνωστό ότι και οι Στωικοί είχαν διατυπώσει παρόμοιες νατουραλιστικές και ψυχολογικές ερμηνείες, παράλληλα προς την καθαρά φιλοσοφική πραγμάτευση του θέματος της ουσίας και της ύπαρξης του θεού μέσα στο πλαίσιο της φυσικής τους θεολογίας.

Η επίδραση αυτής της φυσικής θεολογίας νομίζουμε ότι υφίσταται μέσω του έργου του Βάρρωνα, το οποίο απηχεί και στωικές αντιλήψεις. Ενδεικτικά αναφέρεται μια πρώτη σημαντική σύγκλιση μεταξύ Στωικών και Βάρρωνα, την οποία αναπτύσσει και αντικρούει λεπτομερώς ο Αυγουστίνος, που είναι η τρισχιδής διαίρεση του περιεχομένου της αρχαίας θεολογίας σε μυθολογική, φυσική, και πολιτική (*fabulosus, naturalis, civilis*), με την αντίκρουση του περιεχομένου των οποίων (ιδιαίτερα της πρώτης και της τρίτης) ασχολείται επισταμένως ο Αυγουστίνος¹. Η στωική προέλευση της διαίρεσης του Βάρρωνα υποδηλώνεται σε ένα σημαντικό απόσπασμα του Αέτιου: «διόπερ οί τόν περι τῶν θεῶν παραδόντες σεβασμόν δια τριῶν ἐξέθηκαν ἡμῖν εἰδῶν, πρῶτον μὲν τοῦ φυσικοῦ, δεύτερον δὲ τοῦ μυθικοῦ, τρίτον δὲ τοῦ τήν μαρτυρίαν ἐκ τῶν νόμων εἰληφότος. διδάσκεται δὲ τὸ μὲν φυσικὸν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, τὸ δὲ μυθικὸν ὑπὸ τῶν ποιητῶν, τὸ δὲ νομικὸν ὑφ' ἑκάστης ἀεὶ πόλεως συνίσταται»². Στη στωική διαίρεση ο φυσικός τρόπος προηγείται του μυθικού και νομικού ως ο πλέον ισχυρός οντολογικά και μεθοδολογικά, ενώ στον Αυγουστίνο προηγείται ο μυθικός, έπεται ο πολιτικός και ακολουθεί ο φυσικός, με τον οποίο συμφωνεί σε πολλά σημεία, στο βαθμό που τα σχετικά επιχειρήματα συμπλέουν με τις δι-

1. *De civitate dei* 7,5. Βλ. και Εισαγωγή στον II τόμο της εκδ. Loeb, σ. 26.

2. SVF II 1009.

κές του θεολογικές αντιλήψεις¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αποδιδόμενος στον Βάρρωνα ορισμός περί του περιεχόμενου της φυσικής θεολογίας (ταύτιση του κόσμου με το θείο) είναι σαφώς στωϊκός σε συνδυασμό με νεοπλατωνικά στοιχεία: “*dicit ergo item Varro adhuc de naturali theologia praeeloquens deum se arbitrari esse animam mundi quem Graeci vocant κόσμον, et hunc ipsum mundum esse deum*”², ενώ στη συνέχεια γίνεται μνεία της στωϊκής ταύτισης του Δία με το Σύμπαν και την Ειμαρμένη ως το σύνολο των φυσικών αιτίων³.

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Αυγουστίνος αποδοκιμάζει από ηθική άποψη την αλληγορική αυτή προσέγγιση εξαιτίας του ανήθικου, κατά τις χριστιανικές αντιλήψεις, χαρακτήρα των περί των Δία μύθων συντασσόμενος έτσι με την πλατωνική προοπτική. Ως προς τη μυθική θεολογία είναι σαφές ότι ο Αυγουστίνος για τον ίδιο λόγο συστηματικά τη συνδέει με τις θεατρικές παραστάσεις των ερειδόμενων σε αυτήν έργων, τις οποίες δριμύτατα αποδοκιμάζει, ενώ η πολιτική θεολογία απορρίπτεται λόγω των «αποκρουστικών» για τη χριστιανική ηθική Ρωμαϊκών τελετών. Έτσι αποδοκιμάζει ονομαστικά τους εθνικούς Νεοπλατωνικούς, και έμμεσα και τους Στωϊκούς για την ανοχή τους τόσο απέναντι στη μυθική θεολογία, όσο και στην έντελώς διεφθαρμένη πολιτική έκφρασή της, στην οποία, κατά τον Αυγουστίνo, δαίμονες παροδηγούν τους πιστούς στο όνομα των θεών.

Από την πραγμάτευση του θέματος καθίσταται προφανές ότι ο Αυγουστίνος αντιμετωπίζει θετικά τα δόγματα της φυσικής θεολογίας, διαφωνώντας ωστόσο με όσους-κυρίως τους Στωϊκούς-επιχειρούσαν να διασώσουν τη μυθική θεολογία και τις πολιτικές τελετές με υπαγωγή τους στην φυσική θεολογία⁴. Αντίθετα σημαντική διαφοροποίηση εντοπίζεται ως προς την ηθική αποτίμηση των ποιητικών μυθολογημάτων, πολλά από τα οποία από τη σκοπιά του χριστιανού απολογητή ο Αυγουστίνος στηλιτεύει ως ειδεχθή και ηθικά απαράδεκτα, ενώ αντίθετα οι Στωϊκοί εξηγούσαν αλληγορικά ακόμη και τα πιο ‘προκλητικά’ μυθολογήματα, στην εμ-

1. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι τουλάχιστον στα σωζόμενα αποσπάσματα δεν υπάρχουν πληροφορίες για απόψεις των Στωϊκών σχετικά με την πολιτική-νομική θεολογία, σε αντίθεση προς τις δύο άλλες, εκτός ίσως της κοινωνιολογικής-ψυχολογικής ερμηνείας των 2,3,4,5. και 7 τόπων, όπως εκτίθενται στο σχετικό χωρίο του Αέτιου-βλ. Ε. Καραμπατζάκη: όπ. παρ. σ. 92, υπ. 2 και 99, υπ. 1.

2. *De civitate dei* 7,6.

3. Στ. ίδ. 7,9.

4. Στ. ίδ. 5,8. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ο Αυγουστίνος κάνει αναφορά στους φιλόσοφους εκείνους, εννοώντας προφανώς τους Στωϊκούς, οι οποίοι ταυτίζουν την έννοια της ειμαρμένης με την ύπαρξη αιτιοκρατίας στο σύμπαν. Γίνεται μάλιστα και μνεία της επιστολής 107 του Σενέκα, όπου έχει αποθησαυρισθεί μια παραλλαγή του ύμνου στον Δία του Κλεάνθη.

φανή προσπάθειά τους να διασώσουν τόσο το κύρος της ελληνικής θρησκείας, όσο και την αξιοπιστία των μεγάλων ποιητών, ιδίως του Ομήρου και του Ησιόδου, εφόσον ο πρώτος κατά τον στωικίζοντα κριτικό Ηράκλειτο «κατά πάντα ἡσέβηκεν, ἢ μὴ ἠλληγόρηκεν»¹. Ωστόσο, δεδομένου ότι και η βίβλος βρίθκει παρόμοιων ηθικά απαξιωτικών πράξεων, τις οποίες ο Αυγουστίνος αποκαθαίρει συμβολικά και στο *De civitate dei*, η προσέγγιση του θεολόγου Αυγουστίνου είναι σαφώς προκαταλειμμένη, αν και δογματικά δικαιολογημένη. Ίσως για να γεφυρώσει αυτήν την αντίφαση ο ίδιος σε ορισμένα σημεία αποδέχεται τη στωική και αντισθέχεια θέση περί ποιητών ως εκφραστών ορισμένων κοσμικών αληθειών². Σε άλλο σημείο παρέχει μια συνοπτική έκθεση της στωικής φυσικής θεολογίας, ενώ επαναλαμβάνει την αλληγορική ερμηνεία των Στωικών ως προς τις βασικές θεότητες, οι οποίες συμβολίζουν διάφορες μορφές πνεύματος, ο Δίας του αιθέρα, η Ήρα του αέρα, ο Ποσειδών της θάλασσας, ο Πλούτων της γης, για ν' αντικρούσει στη συνέχεια την οντολογική τους υπόσταση³.

Ο Αυγουστίνος ως χριστιανός λογικά απορρίπτει την ταύτιση ενός ανθρωπόμορφου θεού με την ανώτατη αιτία των κοσμικών γεγονότων, παραγνωρίζοντας βέβαια το γεγονός ότι οι Στωικοί είχαν δικαιολογήσει αλληγορικά όλες τις ιδιότητες του Διός, ώστε στην ουσία ο πανθεισμός τους να έχει στην ουσία μονοθεϊστικό χαρακτήρα. Και ο σεβασμός που ο Αυγουστίνος επιδεικνύει απέναντι στις ερμηνείες της φυσικής θεολογίας ίσως απορρέει από τη συναίσθηση αυτού του άλματος των Στωικών, εφόσον είναι σαφές από τα σωζόμενα κείμενα ότι οι φιλόσοφοι αυτοί είχαν εξηγήσει λογικά τη Διική πολυωνυμία ως εκφάνσεις και συμβολικές εκφράσεις μιας και της αυτής ενιαίας υλοζωικής πραγματικότητας, του λογικού Σύμπαντος, το οποίο, όπως και ο χριστιανικός θεός, έχει γενεσιουργό (αν και όχι δημιουργική εκ του μηδενός) και λογική δύναμη⁴.

Σχετικά με καθαρά οντολογικά θέματα είναι αξιοσημείωτο ότι ο συγκαταβατικός Αυγουστίνος αναγνωρίζει τον μονοθεϊστικό χαρακτήρα της οντολογίας ακόμη και υλιστών κατά βάση φιλοσόφων, οι οποίοι ανήγαγαν

1. Βλ. A.A. Long: "Stoic Readings of Homer", στο R. Lamberton and J.J. Keaney: *Homer's Ancient Readers: The Hermeneutics of Greek Epics Earliest Exegetes*, Princeton, N.J. 1997, σ. 45.

2. *De civitate dei* I, 3.

3. Στ. *ιδ.* 4,11.

4. Για τη φυσική θεολογία των Στωικών, (αρχαίων και μέσων), βλ. Μ. Δραγώνα - Μονάχου: *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, Εθνικό και Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών, Βιβλ. Σ.Ν. Σαριπόλου, Αθήνα, 1976, Ε. Καραμπατζάκη, *όπ. παρ.* σσ. 75κ.ε. Για μια ειδική μελέτη της φυσικής θεολογίας του Αυγουστίνου βλ. R. A. Markus: "Saint Augustine and theologia naturalis", *Studia Patristica*, 6, F.L. Cross, (ed). *Texte und Untersuchungen der altchristlichen Literatur* 81, Berlin, 1962, σσ. 476-79.

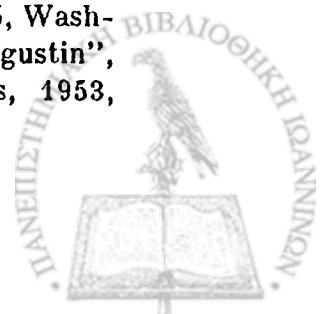

τα πάντα σε μία αρχή, έστω και αν αυτή ήταν το νερό (Θαλής), ο αέρας (Αναξιμένης), το πυρ (Στωϊκοί), τα άτομα (Επίκουρος) με την επισήμανση ωστόσο ότι αυτές οι αντιλήψεις χωλαίνουν έναντι του ιδεαλισμού των Πλατωνιστών, οι οποίοι "*verum Deum et rerum auctorem et veritatis inlustratorem et beatitudinis largitorem esse dixerunt*"¹. Ιδιαιτέρα ωστόσο επιμένει σ'ένα ιδιαίζον θέμα της στωϊκής οντολογίας αυτό των σπερματικών λόγων, για να συμφωνήσει σε πολλές θέσεις εκτός ενός βασικού σημείου, της δημιουργίας αυτών των λόγων. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ότι ως προς το ζήτημα της γενέσεως των όντων στο *De civitate dei* υπάρχει μια ακροθιγής αναφορά στη βασική στωϊκή θέση των σπερματικών λόγων, η οποία αξιοποιείται εκτεταμένα στο *De genesi ad litteram imperfectus liber*. Στο έργο αυτό στην προσπάθεια να συγκεράσει το κείμενο της Γενέσεως, κατά το οποίο ο κόσμος δημιουργήθηκε εντός εξ ημερών με την εμπειρική παρατήρηση ότι μεταβάλλεται συνεχώς, ο Αυγουστίνος επικαλείται τη θεωρία των σπερματικών λόγων, οι οποίοι έχουν εμφυτευθεί στο Σύμπαν κατά τη στιγμή της δημιουργίας και εκτυλίσσονται βάσει της συμπαντικής αιτιοκρατίας. Ωστόσο ενώ για τους Στωϊκούς ο ίδιος ο θεός, δηλ. ο φυσικός Λόγος, είναι ο ύψιστος σπερματικός Λόγος του Σύμπαντος, ο Χριστιανός Αυγουστίνος αναμενόμενα τονίζει τη δημιουργία των σπερματικών λόγων από τον εξωσυμπαντικό, βιβλικό και νεοπλατωνικό χαρακτήρα, Θεό. Ένα άλλο σημείο συμφωνίας με τους Στωϊκούς αφορά την επιλεκτική μετάδοση από τη θεία πρόνοια του ενδιαθέτου και έναρθρου λόγου στο ανθρώπινο είδος, παρά το γεγονός ότι διαφωνεί ριζικά ως προς τη συνάδουσα έννοια του κοσμικού πυρός ως πηγής της ανθρώπινης λογικότητας. Συγκεκριμένα, ενώ αναγνωρίζει τον πρωταρχικό ρόλο του πυρός στις συμπαντικές υλικές διεργασίες, αποδίδει τη δημιουργία του στον Θεό, ενώ για τους υλοζωιστές Στωϊκούς ο συμπαντικός Λόγος συμπίπτει με το ενεργητικό αυτό Πυρ, γεγονός που ο Αυγουστίνος αναγνωρίζει ρητά: «Οι Στωϊκοί υποστηρίζουν ότι το πυρ που είναι σώμα ως ένα από τα τέσσερα υλικά στοιχεία από τα οποία συντίθεται το ορατό Σύμπαν, διαθέτει ζωή και λόγο και είναι ο δημιουργός του Σύμπαντος...και ότι αυτό το πυρ ταυτίζεται πλήρως με το Θεό»². Αν εξαιρέσουμε ωστόσο τον υλοζωικό χαρακτήρα και την απουσία αντί-

1. *De civitate dei* 8,5. (πρβλ. G. Verbeke: *Presence of Stoicism in medieval Thought*, Washington, 1983, σ. 30).

2. Στ. ιδ.-SVF II 423, βλ. και SVF II 619. Για μια πιο συστηματική θεώρηση αυτής της θεωρίας βλ. M.J. Mc Keough: "The Meaning of the Rationes seminales in St. Augustine", *Catholic Univ. of America Philosophical Studies* 15, Washington, 1926, F.J. Thonnard: "Les raisons séminales selon Saint Augustin", *Proceedings of the xith International Congress of Philosophy*, Brussels, 1953, σσ. 146-52.

ληψης δημιουργίας εκ του μηδενός στους Στωικούς, διακρίνεται μια σύμπλευση της αυγουστίνειας με τη στωική αντίληψη περί Θεού ως προς τα κατηγορήματά του, όπως αυτά περιγράφονται στο εξής χωρίο του Διογένη Λαέρτιου: «Θεὸν δὲ εἶναι ζῆον ἀθάνατον λογικὸν τέλειον ἢ νοερὸν ἐν εὐδαιμονίᾳ, κακοῦ παντὸς ἀνεπίδεκτον, προνοητικὸν κόσμου τε καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ· μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορφον. εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὄλων καὶ ὡσπερ πατέρα πάντων, κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διήκον διὰ πάντων, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεται κατὰ τὰς δυνάμεις»¹. Δεδομένου ὅμως ὅτι οἱ Στωικοὶ ὡς συνεπεῖς εμπειριστὲς συνέδεαν τὸ Θεὸ μετὰ τὴν διαρκὴ κίνηση καὶ μεταβολὴ τῆς ὕλης, εἶναι ἀναμενόμενη ἡ τελικὴ προσφυγὴ τοῦ Λυγουστίνου στὸ πλατωνικὸ υπερβατισμὸ, με διατήρηση τοῦ ἐν πολλοῖς καὶ στωικοῦ συσχετισμοῦ ἐμφύχου, λογικοῦ καὶ εὐδαιμονίας στὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ². Στὴν προσπάθειά του μάλιστα ν' ἀντιμετωπίσει τὸν ἀντι-νατουραλιστικὸ δυισμό τῶν Μανιχαίων ὁ Λυγουστίνος καταφεύγει στὴ στωικὴ ἐνατένιση τῆς φύσης ὡς ἐγγενούς πηγῆς κάλλους σὲ συσχετισμὸ μετὰ τὴν ἐννοια τοῦ σύμπαντος ὡς 'κοσμοπόλευς': «Αὐτοὶ οἱ αἰρετικοὶ (Μανιχαῖοι) δὲν λαμβάνουσι ὑπόψην πόσο ἰσχυροὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ (φυσικοὶ) παράγοντες ὡς πρὸς τὸ φυσικὸ τὸς χαρακτήρα καὶ τὴν ἀρμόζουσα θέσιν τους... πόσο συμβάλλουσι, ἀναλογικὰ μετὰ τὸ βαθμὸν ωραιότητος στὸ σύμπαν ὡς μιὰ κοινοπολιτεία»³.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λυγουστίνου γιὰ ἐξειδικευμένα κοσμολογικὰ θέματα ὡς υποστηρικτικὰ καὶ τῶν θεολογικῶν του δογμάτων διαφαίνεται στὴν συμφωνία του μετὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Στωικοὺς ὅτι τὸ Σύμπαν δὲν δημιουργήθηκε δια χρόνου ἀλλὰ ἐν χρόνῳ, (ὄχι *in tempore* ἀλλὰ *cum tempore*)⁴. Ἰνδεικτικὴ τῆς στωικῆς παρουσίας στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι μιὰ ἐμμεση ἀναφορὰ τοῦ Λυγουστίνου στὴν ἐννοια τοῦ πνευματικοῦ τόπου, ὡς δύναμης διάχυτης καὶ συνεκτικῆς, ἡ ὁποία ὡς *vis animae, diffusa per universa*, παίρνει διαφορετικὰ ὀνόματα ἀνάλογα μετὰ τὴς λειτουργίες που ἐπιτελεῖ ἢ τὴ θέσιν που καταλαμβάνει στὴ συμπαντικὴ δομῆ⁵. Ὡς ἐνισχυτικὰ τῶν οντολογικῶν επιχειρημάτων παρατίθενται καὶ ἀνθρωπολογικὰ επιχειρήματα, ὡς ἡ στωικὴ (καὶ ἀριστοτελικὴ) ἀντίληψη περί τῶν ἐπιπέδων τῆς ἐμφυχῆς ὕλης μέσω τοῦ Βάρρωνος ἀλλὰ καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, κατὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν τρεῖς εἶδη ψυχῆς στὴ φύσιν. Πρῶτα αὐτὴ που ὑπάρχει σ' ὅλα τὰ ζῶντα ὄντα (εκτικὴ κατὰ τοὺς Στωικοὺς), ἡ δευτέρη βαθμίδα τῆς ψυχῆς (αισθητικὴ) εἶναι ἡ δύναμη ἡ ἐκτεινόμενη στα αἰσθητήρια ὄργανα,

1. Διογένης Λαέρτιος 7,147-SVF II 1021.

2. *De civ. dei* 8,6. Βλ. Πλάτωνος: *Πολιτεία* 380a-381b.

3. Στ. 18. 11,22. Βλ. καὶ Κικέρωνος: *De natura deorum* 2,47-53.

4. SVF II 511, Πλάτωνος: *Τίμαιος* 38b 5-6.

5. *De civitate dei* 7,8 καὶ 7,9.

ενώ η τρίτη-και υψηλότερη βαθμίδα καλείται νοῦς (*intelligentia*) και είναι η δύναμη της ψυχής του κόσμου που ο Θεός έχει προσδώσει και στο ανθρώπινο γένος¹.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι για τους Στωϊκούς η θέση αυτή είναι αποφασιστικής σημασίας, εφόσον καταδεικνύει την ύπαρξη λογικής πρόνοιας στη φύση, θέση με την οποία ο Αυγουστίνος συμφωνεί χωρίς επιφύλαξη: «τὸν δὴ κόσμον οἰκεῖσθαι κατὰ νοῦν καὶ πρόνοιαν, καθά φησι Χρῦσιππος ἐν τοῖς περὶ προνοίας καὶ Ποσειδώνιος ἐν τῇ ιγ' περὶ θεῶν, εἰς ἅπαν αὐτοῦ μέρος διήκοντος τοῦ νοῦ, καθάπερ ἐφ' ἡμῶν τῆς ψυχῆς... δι' ὧν μὲν γὰρ ὡς ἕξις κεχώρηκεν, ὡς διὰ τῶν ὀστέων καὶ τῶν νεύρων, δι' ὧν δὲ ὡς νοῦς, ὡς διὰ τοῦ ἡγεμονικοῦ, οὕτω δὴ καὶ τὸν ὅλον κόσμον, ζῶον ὄντα καὶ ἔμψυχον καὶ λογικόν, ἔχειν ἡγεμονικὸν μὲν τὸν αἰθέρα —ὄν καὶ πρῶτον θεὸν λέγουσιν, αἰσθητικῶς ὥσπερ κεχωρηκέναι διὰ τῶν ἐν ἀέρι καὶ διὰ τῶν ζώων ἀπάντων καὶ φυτῶν· διὰ δὲ τῆς γῆς αὐτῆς καθ' ἕξιν»². Στο 11,16 μάλιστα παρατίθεται μια ιεράρχηση των επιπέδων του υλικού κόσμου βάσει δύο κριτηρίων, της λογικής τάξης και της ωφελιμότητας, η οποία έχει πολλά κοινά στοιχεία με την αντίστοιχη στωϊκή. Με κριτήριο τη λογική τάξη τα οργανικά όντα θεωρούνται ανώτερα από τα μή οργανικά, τα αισθητικά από τα μή αισθητικά, τα ζώα από τα φυτά, τα λογικά από τα άλογα, και τα αθάνατα λογικά από τα θνητά.

Εντός του πλαισίου της δογματικής και απολογητικής επιχειρηματολογίας του Αυγουστίνου ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική της δαιμονολογίας του πλατωνικού, κατ' αυτόν, Απουλήιου, ο οποίος στο *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* συγχωνεύει στωϊκές και (νεο)πλατωνικές θέσεις περί δαιμόνων. Σύμφωνα με αρκετές μαρτυρίες οι Στωϊκοί συμφωνούσαν με τον Πυθαγόρα, τον Πλάτωνα και τους Ορφικούς εκλαμβάνοντας τους δαίμονες ως «ἐξέρωμενεστέρους μὲν ἀνθρώπων γεγονέναι λέγουσι καὶ πολὺ τῇ δυνάμει τὴν φύσιν ὑπερφέροντας ἡμῶν, τὸ δὲ θεῖον οὐκ ἀμιγῆς οὐδὲ ἄκρατον ἔχοντας, ἀλλὰ καὶ ψυχῆς φύσει καὶ σώματος αἰσθήσει συνειληγός, ἡδονὴν δεχόμενον καὶ πόνον καὶ ὅσα ταύταις ἐγγεγόμενα ταῖς μεταβολαῖς πάθη τοὺς μὲν μᾶλλον τοὺς δὲ ἥττον ἐπιταράττει», ενώ άλλες πηγές μαρτυρούν ότι οι Στωϊκοί διέκριναν μεταξύ αγαθών και κακών δαιμόνων (δαιμονοποίηση ψυχών μετά το θάνατο)³. Ας σημειωθεί ότι τα επιχειρήματα

1. Στ. 18. 7,23.

2. SVF II 634.

3. Πλουτάρχου: *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος* 25 p. 360a-SVF 1103. Για παρόμοιες θέσεις του Απουλήιου βλ. *De civitate dei* 8,16. Στους Στωϊκούς ανήκει η άποψη που δέχεται και ο Απουλήιος ότι οι μεταβαλλόμενες σε δαίμονες ψυχές κατοικούν στον υποσελήνιο τόπο (Σέξτος: *Πρὸς μαθ.* 9,71-SVF II 1105). Για ορισμό της έννοιας του πάθους κατὰ στωϊκὸ τρόπο ως παθητικῆς κίνησης παρά τον λόγον- *motus animi contra rationem*- βλ. *De civitate dei* 8,12-SVF III 462.

του Αυγουστίνου κατά της δαιμονολατρείας είναι πολλά και αρκετά από αυτά στρέφονται κατά της στωικής περί δαιμόνων αντίληψης. Κατά την αρχαία στωική ψυχολογία, εφόσον οι θεοί ως ζώα ευδαίμονα είναι απαλλαγμένοι παθών και τα άλογα ζώα στερούνται παθών-εσφαλμένων κρίσεων επειδή στερούνται λόγου, μόνον οι άνθρωποι και οι δαίμονες συνδυάζουν λόγο και πάθη ως ατελή όντα, θέση την οποία είχε ενστερνιστεί και ο μέσος Στωικός Ποσειδώνιος ισχυριζόμενος ότι οι δαίμονες διαμεσολαβούν μεταξύ θεών και ανθρώπων στη διαβίβαση προφητικών σημείων, ονείρων κλπ.¹ Αυτήν ακριβώς την αντίληψη, την οποία συμμερίζεται και ο Απουλήιος, απορρίπτει ο Αυγουστίνος στο 12 και 13 κεφ. του ένατου βιβλίου, ενστερνιζόμενος το νεοπλατωνικό κατά βάση επιχείρημα ότι οι δαίμονες έχουν τρία κοινά σημεία με το χαμηλότερο γήινο επίπεδο (λογική φύση, εμπλοκή σε πάθη, ζώσα αερώδη φύση) και μία με το ανώτερο θείο (αιωνιότητα)².

Ως προς την ηθική φιλοσοφία στο *De civitate dei* ο Αυγουστίνος έχει συλλάβει και εκφράζει με σαφήνεια τον στωικό και νεοπλατωνικό χαρακτήρα του περιεχομένου της ως αναζήτησης του υψίστου αγαθού ως αυτοσκοπού και την αποκλειστική σύνδεσή του με την ευδαιμονία³. Σε ηθική πάντοτε συνάφεια διαπιστώνεται ωστόσο γνώση των αριστοτελικών εξωτερικών αγαθών με τη στωική απόχρωσή τους ως αδιάφορων και με ανθρωποκεντρικό προσδιορισμό του τέλους της πράξης, εφόσον οι ποικίλες ελληνικές φιλοσοφικές σχολές αντλούσαν το αγαθόν είτε από το ανθρώπινο σώμα, είτε το νου ή και τα δύο⁴. Και φυσικά και στο σημείο αυτό συμπλέει όχι με τους υλοζωιστές Στωικούς, αλλά με τον ιδεαλιστή Πλάτωνα και τους διαδόχους της σκέψης του, Νεοπλατωνικούς. Η βασική διαφωνία μεταξύ στωικής και αυγουστίνειας ηθικής προοπτικής έγκειται στο επίπεδο ζωής, στο οποίο επιδιώκεται και επιτυγχάνεται η ευδαιμονία, εφόσον για τους εμπειριστές Στωικούς το πεδίο επίτευξης της ευδαιμονίας περιορίζεται σ'

1. *De civitate dei* 5,2, 5,5-Theiler Fr. 384. Βλ. και Ωριγένους, *Πρός Κέλσον* 4,88-SVF II 1212.

2. Ένας άλλος υπαινιγμός σε θέση του Ποσειδώνιου ίσως υπάρχει στο *De civitate dei* 9,8, όπου γίνεται λόγος περί των ηρώων και των δαιμονοποιημένων ψυχών σε συσχετισμό με την στωικής προέλευσης ετυμολόγηση του ονόματος της Ήρας από τον αέρα (κατ' άλλη εκδοχή προέρχεται από το ήρωσ) SVF II 1066, Αέτιος I 8,2-SVF II 1101, Διογένης Λαέρτιος 7,151-SVF II 1102. Μια άλλη έμμεση αναφορά σε στωικές θέσεις, ιδιαίτερα του Ποσειδώνιου, υπάρχει στη θέση του Απουλήιου, την οποία αναφέρει ο Αυγουστίνος, ότι οι ψυχές των νεκρών γίνονται δαίμονες μετά θάνατον- *De civitate dei* 9,11. «Επειδάν γάρ ἀπαλλαγῆ ψυχῆ ἐνθένδε ἐκεῖσε, ἀποδυσαμένη τὸ σῶμα... τῷ αὐτῷ χρόνῳ γενομένη δαίμων ἀντ' ἀνθρώπου, ἐποπτεύει...» (Μάξιμος Τύριος 108, 11 και Σέξου Εμπειρικού: *Πρός μαθηματικούς* 9,71-74-Theiler Fr. 400).

3. *De civitate dei* 8,8.

4. Στ. ιδ.

αυτή τη ζωή, ενώ για τον Χριστιανό το σημείο αναφοράς είναι η μέλλουσα ζωή.

Στο σημείο αυτό αξίζει ν'αναφερθεί ότι η εξέλιξη της έννοιας της αρετής στη σκέψη του Αυγουστίνου αποτελεί μετάβαση από τη στωϊκής επιρροής αντίληψη της αρετής ως τέλειου λόγου στην αντίληψη της αρετής ως τέλειας αγάπης, ως καλής θέλησης και ως ορθά δομημένης αγάπης¹. Στο 9,14 ασχολείται με το κρίσιμο ερώτημα της αρχαίας ηθικής φιλοσοφίας, το πρόβλημα της ευδαιμονίας, και το αν είναι δυνατόν να επιτευχθεί από ένα θνητό ον, όπως είναι ο άνθρωπος. Επικριτικά αναφέρεται σε όσους φιλοσόφους-προφανώς υπονοώντας Κυνικούς, Στωϊκούς και Επικούρειους-διεκήρυξαν ότι ο σοφός είναι ο μόνος ευδαίμων. Η αντίκρουση του Αυγουστίνου ωστόσο είναι εντελώς δογματική, εφόσον δεν στηρίζεται σε αποδεικτικά επιχειρήματα, αλλά σε διακηρύξεις πίστεως, με έρεισμα βέβαια τη χριστιανική θέση ότι ο Θεάνθρωπος μεσολαβεί μεταξύ θεού και ανθρώπων ως φορέας μιας προσωρινής θνητότητας και αιώνιας ευδαιμονίας². Φυσικά η αυγουστίνεια ερμηνεία με την έμφαση στον δυισμό της ανθρώπινης φύσης και την δαιμονικής προέλευσης υποδαύλιση των παθών δεν θέλει να κατανόησει τον αυτοσυνειδησιακό χαρακτήρα της αρχαίας στωϊκής ηθικής. Και με ένα λογικό άλμα, τουλάχιστον στο *De civitate dei*, ο Αυγουστίνος διατηρεί την κατηγορία των κακών δαιμόνων, οι οποίοι, ως κακοί άγγελοι πλέον, δρουν ως μεσολαβητές του κακού μεταξύ Πανάγαθου Θεού και ανθρώπων. Οι Στωϊκοί αντίθετα δεν χρειάζονται μεσάζοντες για την προσέγγιση του θείου, εφόσον όλοι οι άνθρωποι είναι δυνάμει φορείς του θείου-φυσικού λόγου, ενώ η πηγή του κακού εντοπίζεται αποκλειστικά στην ελεύθερη επιλογή του ανθρώπου να κάνει ορθή ή εσφαλμένη χρήση του λογικού του³. Οι Στωϊκοί δεν υποτιμούσαν την ανθρώπινη φύση *in principio*, στο βαθμό που θεωρούσαν τον άνθρωπο και το κοινωνικό του περιβάλλον ως αποκλειστικά υπεύθυνους για αποκλίνουσες συμπεριφορές. Η αποδοχή εκ μέρους του Αυγουστίνου της θέσης περί προπατορικού αμαρτήματος φυσικά συνεπάγεται απόρριψη της περί του ανθρώπου ως *tabula rasa* θέσης των Στωϊκών, καθώς και της οντολογικής άποψης ότι ο φυσικός κόσμος δεν αποτελεί πηγή κακών, εφόσον ουδέν κακόν υφίσταται στην λογικά δομημένη οργάνωση του Σύμπαντος. Στο πρόβλημα του κακού ο Αυγουστίνος συνδυάζει τη βιβλική και νεοπλατωνική θέση περί δαιμόνων και της αν-

1. Βλ. N.J. Torchia: "The Significance of the moral Concept of Virtue in Saint Augustine's Ethics», *Modern Schoolman*, 1990, σσ. 1-17.

2. *De civ. dei* 9,15.

3. Βλ. στ. ίδ. 2,4, όπου υπάρχει έμμεση αναφορά στη στωϊκή θέση της αποκλειστικής προσωπικής ευθύνης.

θράπινης βούλησης ως υπεύθυνων για τις κακές πράξεις. Ο υπερβατισμός των Πλατωνικών, όπως εκφράζεται από τον Λπουλήιο (*De deo Socratis* 3) εξυπηρετεί τη δογματική του Αυγουστίνου πολύ περισσότερο από τη άμεση σχέση θείου και ανθρώπινου λόγου κατά τους Στωικούς. Δεν υπάρχει στους υλοζωιστές Στωικούς ο φόβος της μόλυνσης του θείου από την επαφή με τη φθαρτή ύλη, την οποία εξέφραζαν οι Νεοπλατωνικοί, αλλά παραδόξως ούτε και στον Αυγουστίνo, εφόσον ο Χριστός ήρθε έστω και σε προσωρινή επαφή με τη φθαρτή ύλη χωρίς να μολυνθεί. Το επιχείρημα στο σημείο αυτό είναι νατουραλιστικό, και θυμίζει ανάλογα στωικά επιχειρήματα. Η θεότης δεν μολύνεται, όπως και το φως του ήλιου, παρόλο που φωτίζει ακάθαρτα γήινα όντα: "*nam radiis solis et lunae terra contingitur, nec istam contaminat lucem*"¹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για τους μελετητές της στωικής φιλοσοφίας η εκτεταμένη αναφορά του Αυγουστίνου στη στωική θεωρία περί παθών στο έννατο βιβλίο σε συνδυασμό με τις περί της συμπεριφοράς του σοφού αντιλήψεις, με βάση τις μαρτυρίες του Κικέρωνα στο *De finibus* βιβλ. 3 και 4, στο *Tusculanae Disputatione* 4.17.38-4.20.46 και στο *Noctes Atticae* 19,1 του Aulus Gellius. Επαναλαμβάνοντας τον Κικέρωνα διατυπώνει την άποψη ότι στο θέμα των παθών και τη σχέση τους με τον σοφό υπήρχαν δύο τάσεις, η πλατωνική - αριστοτελική δυσιστική, κατά την οποία τα πάθη, ακόμα και ελεγχόμενα, καθιστούν αισθητή την παρουσία τους στον σοφό, ενώ για τους μονιστές Στωικούς ο σοφός εξ ορισμού είναι απαλλαγμένος από πάθη². Ωστόσο παραθέτει και την άποψη του Κικέρωνα από το *De finibus*, με την οποία συμφωνεί, κατά την οποία Αριστοτελικοί και Στωικοί διαφωνούν μόνο λεκτικά και όχι ουσιαστικά, εφόσον και οι δύο δέχονται την επίδραση των εξωτερικών αγαθών³. Ο Αυγουστίνος γνωρίζει το στωικό κατά βάση επιχείρημα ότι η αναγκαστική αποτύπωση των αισθητηριακών δεδομένων δημιουργεί τόσο στον σοφό όσο και στον φαύλο δυσάρεστες εμπειρίες με τη διαφορά ότι, ενώ ο φαύλος εγκαταλείπεται σ' αυτές, ο σο-

1. Στ. ιδ. 9,16.

2. Στ. ιδ. 9,4 (δεν υπάρχει στα κατά Arnim Fragmenta). Πρβλ. υποσ. 1 και 2 σ. 158 του τρίτου τόμου της σειράς Loeb.

3. Διογένης Λαέρτιος 2,87, *De civitate dei* 9,4. Οι Στωικοί με τους όρους αδιάφορα προηγμένα και αποπροηγμένα (*commoda* και *incommoda* κατά τον Κικέρωνα) -για χρήση αυτών των όρων από τον Αυγουστίνo βλ. *De civitate dei* I, 8- εννοούν αυτά ακριβώς τα αγαθά. Η επιχειρηματολογία ενισχύεται με την παράθεση της μαρτυρίας του Gellius, κατά τον οποίο σύγχρονός του Στωικός φιλόσοφος μπροστά στον κίνδυνο επαπειλούμενου ναυαγίου του πλοίου με το οποίο ταξίδευε, έγινε κάτωγρος από τον φόβο του. Ο φιλόσοφος, όταν πέρασε ο κίνδυνος, αντιμετώπισε την ειρωνία των συνταξιδιωτών με ένα επιχείρημα του Ηδονιστή Αρίστιππου σε ανάλογη περίπτωση (στ. ιδιο, και Διογένης Λαέρτιος 2,8).

φός δεν συγκατατίθεται στις αισθητηριακές εντυπώσεις διατηρώντας την ακεραιότητα των λογικών του κρίσεων. Κικέρων και Αυγουστίνος τελικά συμφωνούν ότι η διαφορά Περιπατητικών και Στωϊκών ως προς τα εξωτερικά αγαθά είναι καθαρά λεκτική, εφόσον στην ουσία συμφωνούν στον τρόπο αξιολογικής τους αποτίμησης, γεγονός που σημαίνει ότι σε περίπτωση διλήμματος αν πρέπει να διαπραχθεί ανήθικη πράξη για ν' αποφευχθεί η στέρηση αυτών των αγαθών και οι δύο σχολές συμφωνούν ότι τα εξωτερικά αγαθά θα απορριφθούν¹. Η πραγμάτευση αυτή περί παθών αποτελεί φυσικά για τον Αυγουστίνο εισαγωγή για την εξέταση των παθών σε σχέση με τον χριστιανικό τρόπο ζωής και τη βιβλική διδασκαλία, η βασική διαφορά της οποίας από την στωϊκή είναι ότι υποτάσσει τον νου στην θεική κυριαρχία. Έτσι το πρόβλημα μετατίθεται από το «εάν η ευσεβής διάνοια θα οργισθεί στο με τί θα οργισθεί, από το αν θα λυπηθεί στο με τί θα λυπηθεί, από το αν θα φοβηθεί στο με τί θα φοβηθεί»². Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι ο Αυγουστίνος αντιλαμβάνεται μια εγγενή αδυναμία της αρχαίας στωϊκής περί παθών αντίληψης, η οποία έχει ένα χαρακτήρα αρκετά απόλυτο και σε ορισμένα σημεία φαινομενικά αντικοινωνικό, εφόσον θεωρεί ως απορριπτέα από τη ψυχοσύνθεση του σοφού ισχυρά αλτρουιστικά συναισθήματα, όπως ο οίκτος, ο έλεος, ο ίμερος. Λόγω της έμφασης του Χριστιανισμού στις αξίες της συγγνώμης και της φιλεσπλαγγχίας είναι φυσική η αντίδραση του Αυγουστίνου, ο οποίος αξιολογεί τον οίκτο θετικά στο βαθμό που εκδηλώνεται με τέτοιο τρόπο «ώστε η έννοια της δικαιοσύνης να διασώζεται, είτε βοηθώντας τους ενδεείς ή συγχωρώντας τους μετανοούντες»³. Πρόκειται πράγματι για μια αδυναμία της ηθικής της αρχαίας Στοάς, η οποία απορρέει από την απόλυτη διχοτόμηση των ανθρώπων σε σοφούς και φαύλους, και η οποία διορθώθηκε από τους εκπροσώπους της Μέσης Στοάς, ιδιαίτερα τον Παναίτιο και τον Ποσειδώνιο, οι οποίοι αξιοποίησαν την κατηγορία των ηθικά προκοπτόντων, θέση η οποία κατά πολλούς μελετητές έχει επηρεάσει τη διαμόρφωση της νεοπλατωνικής και της χριστιανικής ηθικής⁴. Ωστόσο εντός του συγκρητιστικού πλαισίου συμβιβασμού φιλοσοφικών και βιβλικών θέσεων ο Αυγουστίνος θεωρεί τους αγγέλους ως περιπτώσεις στωϊκής απάθειας, εφόσον στόχος

1. *De civitate dei* 9,4, 1,10.

2. Στ. *ιδ.* 9,5.

3. SVF III 396, 414- *De civitate dei* 9,5. Για τη στωϊκή, κατά Σενέκα, διάκριση μεταξύ *clementia* και *miser cordia* (Σενέκα, *De clementia* 2,5) ο Αυγουστίνος παραθέτει την άποψη του Επίκτητου, κατά τον οποίο ακόμη και οι αρχαίοι Στωϊκοί, Ζήνων και Χρύσιππος, αναγνώριζαν την εκδήλωση τέτοιων συναισθημάτων, αν δεν επηρέαζαν την κριτική ικανότητα του εμπλεκόμενου (στ. *ιδ.*).

4. Βλ. Ποσειδώνιος, *E.K.* Fr. 164, 174.

του είναι να συμβιβάσει τις βιβλικές αντιλήψεις περί της οργής του Θεού, άρα και της Θεοδικίας, με την αβήρητη και φιλέσπλαγχνη φύση του. Έτσι η στωική ερμηνεία του σοφού που εγγίζεται από τα πάθη χωρίς να ενδώσει, εφαρμόζεται και στην περίπτωση του Θεού, ο οποίος "*irascitur, nec latet uulla passione turbatur*"¹. Πράκειται φυσικά περί συμβολικής έκφρασης, γεγονός που αποδεικνύει την αλληγορική προσέγγιση όχι μόνον του Αυγουστίνου, αλλά και όσων πατέρων ασχολήθηκαν με αυτό το θέμα, όπως ο Λακτάντιος (*De ira Dei*). Αντίθετα θεωρεί ως δεδομένη την νεοπλατωνική θέση σχετικά με τους δαίμονες ως πηγές παθών, ώστε να ενισχυθεί η καταδίκη της δαιμονολατρικής παγανιστικής θρησκείας και η υποκατάστασή της από τους αγγέλους ως μεσαζόντων μεταξύ Θεών και ανθρώπων.

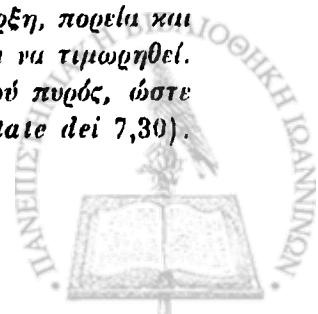
Όπως ορθά επισημαίνει η Colish, οι περί Θεοδικίας αντιλήψεις του Αυγουστίνου συμμερίζονται με τους Στωικούς τη βασική ιδέα ότι η τάξη, το κάλλος και η αρμονία του Σύμπαντος μαρτυρούν την ύπαρξη μιας ενεργητικής και προνοούσας Θεότητας. Όπως ήδη αναφέραμε, στον Αυγουστίνου η Θεότητα αυτή είναι εκτός του κόσμου, ενώ για τους Στωικούς είναι ο υλοζωικός χαρακτήρα κοσμικός Λόγος². Οι Στωικοί είναι γνωστό ότι προσέγγισαν το πρόβλημα της Θεοδικίας στο πλαίσιο των επιχειρημάτων τους περί της απουσίας κακού στον κόσμο. Ο χριστιανός Αυγουστίνος συνδυάζει στωικές περί Θεοδικίας αντιλήψεις με νεοπλατωνικές θέσεις σε μια προσπάθεια να συμβιβάσει τις βιβλικές-χριστιανικές θέσεις περί κακού στον φυσικό και ανθρώπινο κόσμο με τη στωική, κατά βάση, θέση ότι ο Θεός και το δημιουργήμα του είναι λογικού χαρακτήρα όντα, τα οποία μπορούν να γνωστούν και να κατανοηθούν. Η στωική θέση περί της μη ύπαρξης κακού στο Σύμπαν ενίσχυε την προσπάθεια του Αυγουστίνου ν' αντιμετωπίσει τον Μανιχαϊσμό, ενώ ο Νεοπλατωνισμός του προσέφερε τα επιχειρήματα να υπερβεί τον στωικό υλοζωισμό³.

Στο 22,24 ο Αυγουστίνος παραθέτει μια μακρά παράγραφο, στην οποία υμνεί την αρμονική δομή και λειτουργία του φυσικού κόσμου, τη θαυμαστή κατασκευή του ανθρώπινου σώματος με έμφαση βέβαια στη γνω-

1. *De ciuitate dei* 9,5.

2. M. Colish: όπ. παρ. σσ. 154-55.

3. Ο συνδυασμός στωικών και νεοπλατωνικών αντιλήψεων είναι εμφανής στο εξής χωρίο: «(Ο Θεός) κρατάει στα χέρια του τις αιτρές όλων των πραγμάτων τις γνωρίζει και τις διαθέτει. Αυτός δίνει στα σπέρματα τη γενεσιουργό τους δύναμη. Επέβαλε τη λογική ψυχή, που καλείται νους (*animus*) σε όποιο έμβριο ον επιθυμούσε, και ενεφύσησε την ικανότητα και χρήση του προφορικού λόγου...ο ίδιος ελέγχει την ένταξη, πορεία και το τέλος των πολέμων, όταν η ανθρωπότητα οφείλει να διορθωθεί και να τιμωρηθεί. Δημιούργησε και τώρα ελέγχει τη σφοδρότητα και δύναμη του κοσμικού πυρός, ώστε να διατηρήσει την ισορροπία του απέραντου φυσικού κόσμου» (*De ciuitate dei* 7,30).

στική δύναμη του ανθρώπου και η οποία παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τα στωϊκά επιχειρήματα στο *De natura deorum* του Κικέρωνα, τα οποία συνδέονται ιδιαίτερα με τον Ποσειδώνιο. Ωστόσο τελικός στόχος της προσφυγής στην θεοδικία από τον Αυγουστίνο δεν είναι η ορθολογικοποίηση των θεωρουμένων ως κακών φυσικών φαινομένων, αλλά η προβολή της βιβλικής άποψης περί ενός αμείλικτου θεού, ο οποίος τιμωρεί δικαίους και αδίκους, ώστε να τους προετοιμάσει για την αντίστοιχη αμοιβή τους στην μέλλουσα ζωή¹. Ενδεικτική στο σημείο αυτό είναι η διαφορά της προοπτικής των Στωϊκών και του Αυγουστίνου ως προς το φαινόμενο του πολέμου. Ενώ οι Στωϊκοί φαίνεται ότι είχαν εντάξει τους πολέμους στα μέσα με τα οποία οι πόλεις έλεγχαν την πληθυσμιακή συμφόρηση, με τον ίδιο τρόπο που η φυσική πρόνοια έλεγχε τον υπερπληθυσμό με φυσικά φαινόμενα (επιδημίες, φυσικές καταστροφές), ο Αυγουστίνος, εκφράζοντας συντοίς άλλοις και τα προσωπικά του βιώματα από τις καταστροφικές συρράξεις της εποχής του, θεωρούσε τους πολέμους αληθινή συμφορά, η οποία πρέπει να υπομένεται ως παραδική δυστυχία ενόψει της προσδοκώμενης αιωνιότητας στην μετά θάνατο ζωή².

Όπως ορθά αναγνωρίζει η Colish, η πιό συστηματική ανάπτυξη του θέματος της θεοδικίας περιέχεται στο πρώιμο έργο *De ordine*, στο οποίο κατά στωϊκό τρόπο θεωρεί την διαστροφή της ανθρώπινης θέλησης ως αιτία των κακών. Αν η στωϊκή κοσμοθεωρία, λόγω του εμπειρικού, μονιστικού της χαρακτήρα, απέφυγε την αντίφαση του να συμβιβάσει την απόλυτη αρμονία του σύμπαντος με την ύπαρξη κακού στον ανθρώπινο κόσμο, ο Αυγουστίνος έπρεπε να δικαιολογήσει την παρατηρούμενη ασυμμετρία μεταξύ της αντίληψης περί ενός παντοδύναμου δημιουργού Θεού και των εμφανών ατελειών της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η αντίληψη των Στωϊκών περί του ανθρώπου ως *tabula rasa* κατά τη στιγμή της γέννησης του επέτρεψε ν' αποδώσουν την αιτία των ηθικών διαστροφών στην παθολογική κοινωνικοποίηση μέσα στις δυσλειτουργικές κοινωνικές δομές των υπαρκτών κοινωνιών εντοπίζοντας το πρόβλημα στις κοινωνικές του διαστάσεις· αντίθετα ο Αυγουστίνος επεξεργάζεται το ίδιο πρόβλημα σε ηθικό και θεολογικό πλαίσιο και η απάντησή του συνδυάζει στωϊκά και νεοπλατωνι-

1. Κικέρωνος: *De natura deorum* 2, 115-133 - Theiler Fr. 365, *De civitate dei* I, 9.

2. *De civitate dei* I, 7. Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι υπάρχει στον Χρύσιππο μια πραγματική, όχι μεταφορική, αντίληψη της θεοδικίας, στο βαθμό που και η κακία ως αντίθετη νομοτελειακά προς το αγαθό κατάσταση υπάρχει «κατὰ τὸν τῆς φύσεως λόγον». εφόσον εξυπηρετεί την οικονομία του συνόλου. Εντούτοις η πίστη του Χρύσιππου στην ύπαρξη θεοδικίας έρχεται σε αντίφαση με την αντίληψη περί Θεού ως φιλέσπλαχνης, προνοούσας δύναμης- SVF II 1181, 1175, 1173.

κά στοιχεία. Συγκεκριμένα ενώ αποδέχεται την νεοπλατωνική θέση περί φαινομένης ποικιλότητας εντός της ενιαίας αρμονίας του Σύμπαντος, εξηγεί την ανθρώπινη παραβατικότητα ως αποτέλεσμα της προσκόλλησης στην υλική ποικιλομορφία¹.

Εντός του πλαισίου του θέματος της θεοδικίας ο Αυγουστίνος εξετάζει ένα υψίστης ηθικής σημασία ζήτημα, αυτό της αυτοκτονίας, στο οποίο οι Στωικοί είχαν συγκατατεθεί με τη θέση τους περί εὐλόγου ἐξαγωγῆς, δηλ. το καθήκον του σοφού να εγκαταλείπει τον κόσμο οικειοθελώς για συγκεκριμένους λόγους, ιδιαίτερα στην περίπτωση που απειλείται η διανοητική και ηθική συγκρότησή του. Ο Αυγουστίνος στο I,22 κάνει άμεση κριτική της στωικής θέσης ότι η αυτοκτονία ανήκει στα καθήκοντα του σοφού, εφόσον χαρακτηρίζει την αυτοχειρία για λόγους βιολογικούς ή κοινωνικούς ως ένδειξη αδυναμίας και όχι σοφίας. Υπό την επήρεια δραματικών ιστορικών γεγονότων της εποχής του-σύληση της Ρώμης από τους Γότθους- εξετάζει σε βάθος το αν επιτρέπεται η αυτοκτονία υπό την επήρεια του φόβου για ενδεχόμενη τιμωρία ή ατίμωση, ή ως συνέπεια μιας σοβαρής ατίμωσης, όπως ο βιασμός. Παραθέτει μάλιστα ως ενδεικτικές περιπτώσεις την αυτοκτονία της Ρωμαίας Λουκρητίας κατόπιν βιασμού, και του Στωικού πολιτικού Κάτωνα για πολιτικούς λόγους. Η θέση του Αυγουστίνου στο θέμα είναι σαφώς χριστιανική- ή αυτοκτονία, στην εγωιστική και ανομική της κατά Durkheim, διάσταση- δεν επιτρέπεται, όχι όμως και στην αλτρουιστική της διάσταση, εφόσον ο Χριστιανός συγγραφέας συγκατατίθεται στην αυτοθυσία υπέρ της πίστεως των μαρτύρων, όπως και στην ανθρωποκτονία σε περιπτώσεις διεξαγωγής ιερών πολέμων ή εκτελέσεις εγκληματιών² ανοίγοντας έτσι το έδαφος για ιδεολογική κάλυψη μελλοντικών εξελίξεων στον χώρο της καθολικής ιδιαίτερα εκκλησίας.

Από όσα αναφέραμε, νομίζουμε ότι δικαιολογείται η άποψη ότι ο Ιερός Αυγουστίνος συγκεφαλαιώνει μια από τις πιο σημαντικές χριστιανικές αναφορές στον Στωικισμό. Στην προσέγγισή του στο συγκεκριμένο έργο συνδυάζονται άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε βεβιασμένα στωικές κοσμολογικές και ηθικές αντιλήψεις, με νεοπλατωνικές θέσεις και βιβλικά δόγματα σε μια προσπάθεια 'φιλοσοφικής' αντιμετώπισης αιρετικών δοξασιών, αλλά και γεφύρωσης της εθνικής σκέψης με τη χριστιανική θεολογία. Διακρίνεται και στην *Πολιτεία του Θεού* μια γνήσια έλξη προς τον ορθολογισμό των Στωικών, αλλά και μια αποστασιοποίηση, στο βαθμό που ο εμπειρικά θεμελιωμένος στωικός λογοκεντρισμός αντιστρατεύεται το απο-

1. *De ordine* I 2, 3-4.

2. Στ. *ιδ.* I, 21. Για την κατά E. Durkheim κατηγοριοποίηση της αυτοκτονίας βλ. *Le suicide: étude de Sociologie*, PUF 1979(1897).

καλυπτικό στοιχείο της νέας θρησκείας. Πράγματι ο αιτιοκρατικός ρασιοναλισμός και εμπειρισμός των Στωϊκών δεν συμβιβάζεται με το στοιχείο της πίστης, που ο χριστιανισμός χαιρετίζει ως σημείο αφετηρίας. Οι αρχαίοι ιδίως Στωϊκοί απέριπταν κάθε αλήθεια εξ αποκαλύψεως, εφόσον θεωρούσαν ως μοναδικά κριτήρια της αλήθειας το λόγο και τις αισθήσεις.

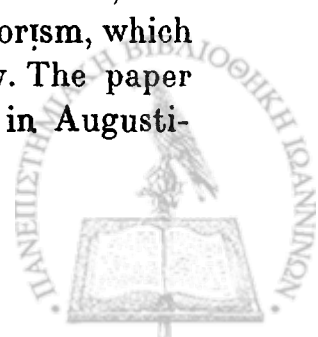
SUMMARY

STOIC VIEWS IN SAINT AUGUSTINE'S *DE CIVITATE DEI*

Purpose of this paper it to discuss certain issues related to the presence and influence of Stoicism in Saint Augustine's apologetic work *De civitate dei*. From the three ways of approaching this influence suggested by M. Colish, i.e. the *inconsistent*, *consistent* and *developmental* due to reasons of economy I have chosen the first assignment. After a short introductory biographical information certain issues with a strong Stoic connotation are discussed, such as the tripartite division of philosophy and the application and critical assessment of allegory contained in the works of Varro and Apuleius, which have a strong Stoic colour. Augustine seriously deals with the issues of natural, mythological and political theology analysed by these writers in order to assent to the first and discard the second and the third on ethical and dogmatic grounds. In the framework of this perspective Augustine utilised, in one way or another, key-concepts of the Stoic natural philosophy, such as the concept of *reason*, the *active fire*, the *pneumatic tension*, the *seminal reasons* and the concept of *divine providence*.

In the same apologetic framework Augustine excessively discusses the problem of daemonology, which was, among others, a favourite topic of the ancient and middle Stoics, particularly Posidonius. Augustine, in fact, tries to accommodate the pagan views on daemons to the dogmatic needs of the christian dogma.

As far as ethics is concerned, our argument is that Augustine combines Stoic and Neoplatonic elements when discussing the issues of *summum bonum* as an end in-itself and its indispensability for the attainment of *eudaemonia*. Of special interest is, in our opinion, an extended reference of Augustine to the Stoic theory of passions, and his rightful judgement of the ancient Stoic intellectual rigorism, which excludes strong altruistic feelings, such as pity and mercy. The paper ends with a short discussion of the problem of theodicy in Augusti-

ne, who again combines Stoic and Neoplatonic elements in his effort to combat Manichaeism and defend biblical views on theodicy.

Our final conclusion is that the Augustinian employment of Stoic views is operational and eclectic in order to serve his polemical goals against heresies and his apologetic purposes to support the doctrines of the new religion. Because of this discriminatory spirit he often misreads or misinterprets Stoic views, although there is a secret admiration for and often open approval of the doctrines of this austere and rationally rigorous school, which greatly influenced the development of Neoplatonism, which was the first pagan choice of Saint Augustine himself.

University of Ioannina

Helen Karabatzaki

